УДК 94(477) +908

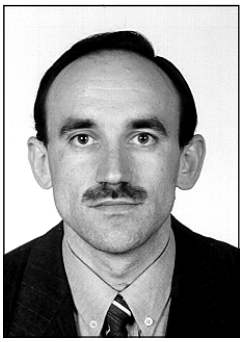

Котляр Ю.В., *Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова*

Котляр Юрій Вадимович (1969 р.н.). У 1991 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. Має близько 70 наукових праць, з них 4 монографії. Тема наукового дослідження: "*Неп і селянство Півдня України".*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В

У статті розглядаються дискусійні проблеми запровадження непу. Автор приділяє увагу аналізу зовнішніх і внутрішніх причин ситуації, що склалася в Україні у 20-х роках.

The article is connected with the discussing problems of the NEP period in Ukrainian history. The author pays much attention to the analysis of exterior and interior reasons that caused the situation in Ukraine in the twenties years of the last century.

Дослідження нової економічної політики є актуальною проблемою сьогодення, адже існує принципова схожість суспільно-політичної та економічної ситуації в Україні 20-х рр. XX ст. з процесами, що відбуваються в нашій незалежній державі. Ні в кого не викликає сумнівів у необхідності кардинальної зміни державної політики на селі. Але, на нашу думку, відродження сільського господарства вимагає об'єднаних зусиль не лише аграрників-практиків, вчених-економістів, політиків, а й професійних істориків. Адже творче використання досвіду минулого допомагає уникати зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без виснаження ресурсів, без впровадження ризикованих економічних експериментів і соціальних катаклізмів. Уроки непу в наш час можуть бути дуже корисними владним структурам для правильного визначення відносин між державою і селянином. Цими причинами і обумовлений вибір теми дослідження.

Важливо й те, що сучасний рівень розвитку історичної науки вимагає уточнення і доповнення офіційної концепції висвітлення подій 20-х рр. XX ст., зокрема, що стосується питання запровадження непу. Саме висвітленню цього питання і присвячена наша стаття.

Проблеми нової економічної політики знайшли широке висвітлення у працях В.В.Калініченка, С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.І.Марочка [1]. Селянське питання у роки непу активно досліджується миколаївськими істориками П.Тригубом та Ю.Котляром [2]. Ними розглядаються аспекти переходу від "воєнного комунізму" до непу. Регіональні питання нової економічної політики висвітлені в публікаціях з історії Миколаївщини В.Шкварця та М.Мельника [3]. Однак проблемі встановлення і проголошення непу приділена недостатня увага.

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 року і проходило під гаслами вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В.Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозкладки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яке вважалося символом революції змушувало критично осмислити пройдений з 1917 року шлях. Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше. 4 лютого 1921 року конференція робітників-металістів у Москві прийняла по доповіді В.Леніна резолюцію, в якій вимагалося замінити продрозкладку натуральним податком [4]. Даремно

було б шукати у протокольному записі виступу думку про заміну розкладки податком. Запис містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти перегляду цих відносин [5]. Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше, як у формі ліквідації розкладки. Альтернативного варіанту просто не існувало.

8 лютого голова Наркомзему РСФРР Н.Осинський (В.Оболенський) зробив на політбюро ЦК РКП(б) доповідь "Про посівну кампанію і становище селянства". Безпосередньо на засіданні політбюро з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою "Попередній, черговий начерк тез відносно селянства". Це перший документ державної партії, що стосувався нової економічної політики. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про зміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розкладкою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті [6].

Тези Леніна були схвалені. Політбюро утворило комісію у складі Л.Каменєва, Н.Осинського (В.Оболенського) і О.Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. Газета "Правда" з 17 лютого почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці. 24 лютого комісія представила "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком". Після обговорення документ було передано у нову комісію в складі О.Цюрупи, М.Муралова і П.Попова. 7 березня комісія Наркомпроду РСФРР Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього він був переданий "для остаточної розробки" новій, третій за рік комісії у складі Л.Каменєва, О.Цюрупи і Г.Петровського під головуванням В.Леніна [7].

Своєрідно зустріло поворот в економічній політиці керівництво КП(б)У. На пленум 27 лютого, який мав обговорити каменєвський документ, перший секретар ЦК КП(б)У В.Молотов запросив усіх присутніх на V Всеукраїнському з'їзді рад секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Прийнята постанова з трьох пунктів виявилася заплутаною до незрозумілості. Та її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів до проекту ЦК РКП(б): вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у разі здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму було прийнято 14 голосами проти 10 [8].

Реальний перехід до нової економічної політики, виходячи з офіційної версії радянської історіографії, в УСРР та інших республіках СРСР почався після прийняття рішення "Про заміну розверстки натуральним податком" на X з'їзді РКП(б) (8-16 березня 1921 р.). Це рішення стало основою цілої низки законодавчих актів, прийнятих державними органами РСФРР, а потім продубльованих в УСРР. В.Ленін вважав, що правильною політикою пролетаріату, який здійснював свою диктатуру в дрібноселянській країні, був обмін хліба на продукцію промисловості, необхідну селянинові. Тільки така продовольча політика відповідала завданням пролетаріату, тільки вона була здатна зміцнити основи соціалізму і привести до його повної перемоги [9]. Як зазначалося в постанові "Про заміну розверстки натуральним податком", він вводився "для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань" [10].

Проте дослідження сучасних українських істориків дещо відрізняються від точки зору радянської історіографії. Так С.Кульчицький вважає, що у березні 1921 році не було й мови про нову економічну політику. X з'їзд РКП(б) прийняв постанову "Про заміну розкладки натуральним податком" від 15 березня й цим обмежився. Однак скасування продрозкладки було пов'язане з іншими далекосяжними кроками соціально-економічної політики на селі. Йшлося, передусім, про скасування заборони на базарну торгівлю. Заборона торгівлі руйнівно діяла на сільське господарство. Тому вона була скасована, що внесло заспокоєння в розбурхане село.

Розуміння безперспективності війни проти об'єктивних економічних законів приходило до керівників державної партії поступово. Словосполучення "нова економічна політика" вперше було вжито у промові В.Леніна на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 року. В цей час вождь більшовиків уже прийшов до висновку, що треба змиритися з товарно-грошовими відносинами, тому що альтернативи їм не існувало. Доводилось зміцнювати карбованець, реальна вартість якого в результаті безупинної інфляції дійшла майже до нуля. На Всеросійській продовольчій нараді Ленін оголосив про намір відновити правильний грошовий обіг, створити державну торгівлю, насамперед оптову, навчитися регулювати приватну торгівлю, причому не тільки і не стільки адміністративними засобами, а за допомогою банків, кредитних установ і податкової політики [11].

27 березня 1921 року надзвичайна сесія ВУЦВК V скликання ухвалила постанову "Про заміну продовольчої розверстки натуральним податком"

[12]. Податок був значно меншим порівняно з продрозверсткою. Так, у постанові РНК УСРР від 28 травня 1921 року "Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння", яка була прийнята на основі постанови ВУЦВК від 27 березня, загальна сума податку становила 126 млн. пуд. зерна замість 180 млн. пуд. згідно з продрозкладкою [13]. Згодом, у зв'язку з неврожаєм у Степу, продподаток на Україні був зменшений до 68,3 млн. пуд. зерна [14]. Річний натуральний податок на м'ясо складав у 1921 році 2,4 млн. пуд. замість 6,54 млн. за продрозкладкою [15]. Рештою селяни могли розпоряджатися за власним розумінням. Особиста матеріальна зацікавленість у збільшенні продукції мала стати однією з головних рушійних сил у відбудові і подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. З цією метою постанова Х з'їзду РКП(б) "Про заміну розверстки натуральним податком" передбачала певні пільги для старанних господарів – селян, які збільшували посівну площу, підвищували продуктивність свого господарства [16]. Разом з тим радянська держава рішуче проводила класову лінію в оподаткуванні: селянські господарства, що мали менше однієї десятини посіву, від податку звільнялися, для незаможних господарств передбачалися пільги, заможні сплачували продподаток [17]. Таким чином, вводився прогресивний принцип оподаткування, згідно з яким відсоток відрахування від виробленої продукції залежав від потужності селянського господарства. Частину продподатку планували залишити на місці безпосередньо для постачання селян-незаможників [18]. Всі запаси сировини, продовольства і кормів, що лишилися у селянина після сплати продподатку, зоставалися в його розпорядженні [19]. В умовах товарного виробництва їх можна було реалізувати лише за допомогою товарообміну.

Форми економічних зв'язків між промисловістю і селянським господарством визначалися поступово, на основі досвіду. Спочатку вважали, що можна обійтися лише товарообміном у місцевих межах. Але вже восени 1921 року життя показало, що єдиною вірною формою змички дрібних товаровиробників-селян і промисловості може бути тільки торгівля. "Торгівля – ось та "ланка" в історичному ланцюгу подій, в перехідних формах нашого соціалістичного будівництва 1921-1923 років, – писав В.Ленін, – за яку треба всіма силами ухопитися нам, пролетарській державній владі, нам, керівній Комуністичній партії. Якщо ми тепер за цю ланку досить міцно "ухопимось", ми всім ланцюгом у найближчому майбутньому оволодіємо напевно. А інакше нам усім ланцюгом не оволодіти, фундаменту соціалістичних суспільно-економічних відносин не створити" [20].

Тому восени 1921 р. В.Ленін висунув гасло: форсувати відновлення грошового господарства і всіляко розвивати товарно-грошові відносини. На Україні вільний товарообмін був дозволений постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 року [21].

Рішення про скасування продрозверстки і запровадження натурального податку стимулювало розвиток сільського господарства. Селянин знав заздалегідь, що у нього не будуть вилучатися лишки, а існуватиме певний податок; лишками він зможе розпоряджатися на свій розсуд, зокрема обмінювати їх на необхідні для розвитку свого господарства промислові товари. Згодом уряд прийняв ще низку законодавчих актів, які стимулювали відбудову сільського господарства. Серед них важливе значення мала постанова ВУЦВК від 19 квітня 1922 року "Про відбудову та зміцнення сільського господарства України" [22]. У них накреслювалася програма деякої допомоги селянам.

Запровадження засад непу в сільському господарстві України позитивно впливало на його відбудову. У 1925 році загальна посівна площа України досягла довоєнного рівня. У 1925-1926 рр. виробництво зерна в Україні також майже дорівнювало цьому рівню [23].

Щоб прискорити відродження промисловості і налагодити обмін між нею і сільським господарством, велику кількість дрібних підприємств держава передала в оренду організаціям (комнезамам, кооперативам, артілям), а також приватним особам, у багатьох випадках – колишнім власникам цих підприємств. За станом на кінець листопада 1921 року в Україні в оренду було віддано 5286 дрібних підприємств харчової, шкіряної, хімічної та інших галузей промисловості. Отже, з переходом до непу створювалися умови для виникнення в Україні так званої нової буржуазії: орендарів, приватних торговців, комісіонерів.

У той час, коли розвиток державної і кооперативної торгівлі державними органами стимулювався, регулювання приватної торгівлі з боку держави було непослідовним і значною мірою зводилося до її всілякого обмеження і витіснення. Основними методами впливу держави на приватний ринок були: вилучення деяких видів торгівлі з приватної сфери, монополізація в руках держави торгівлі цілою низкою об'єктів; податкове обкладання торгівлі й обмежене кредитування; економічне регулювання торгівлі шляхом виходу державних торгівельних органів на вільний ринок й використання методів конкуренції, адміністративне регулювання торгівлі.

З переходом до непу з'явилася потреба конкретизувати заходи по відношенню до дрібного селянського господарства, що і було зроблено рядом рішень і постанов. Серед них найголовніші: "Про заміну розверстки натуральним податком", "Про відбудову та зміцнення сільського господарства України", "Про визнання недійсними

кабальних угод на хліб". Проте найбільше значення для сільського господарства мав "Основний закон про трудове землекористування" та Земельний кодекс УСРР. Кодекс визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Націоналізація землі і передача майже всіх сільськогосподарських угідь в індивідуальне користування селянам становили основи земельного ладу на селі. Правове регулювання землекористування індивідуального селянського господарства було необхідне тому, що відновлення і розвиток виробничих сил селянського господарства були одним з першочергових завдань нової економічної політики [24]. Всі землі сільськогосподарського значення складали єдиний державний земельний фонд,

Література

1. Калініченко В.В. Селянське господарство в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Україна крізь віки: У 15 т. – К.: Вид. дім "Альтернатива", 1999. – Т. 11. Україна між двома війнами (1921-1939). – 336 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: НАН України, 1995. – 200 с.; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: М.Р. К Р, 1995. – 224 с.
2. Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) // Наукові праці. – Т. ІІ. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. – С. 43-51; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.) – Одеса: ТОВ ВіД, 2004. – 354 с.
3. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії. – Миколаїв, 1994. – 386 с.; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили; Одеса: ТОВ ВіД, 2003. – 280 с.
4. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 47.
5. Ленін В.І. Промова на Московській широкій конференції металістів 4 лютого 1921 р. // Повне зібр. тв. – Т. 42. – С. 297-299.
6. Там само. – С. 320.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – С. 172.
8. Там само. – С. 174-175.
9. Ленін В.І. Про продовольчий податок // Повне зібр. тв. – Т. 43. – С. 201.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 246.
11. Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 9-10.
12. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921-1929 роки. – Х.: Держвидав УСРР, 1929 (далі – ЗУ УСРР). – 1921. – Ст. 142.
13. Там само. – Ст. 265.
14. ЗУ УСРР. – 1922. – Ст. 199.
15. ЗУ УСРР. – 1921. – Ст. 361.
16. КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 246-247.
17. ЗУ УСРР. – 1921. – Ст. 265.
18. Там само.
19. КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 247.
20. Ленін В.І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму // Повне зібр. тв. – Т. 44. – С. 215.
21. ЗУ УСРР. – 1921. – Ст. 193.
22. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х.: Госиздат УССР, 1922. – № 19. – Ст. 301.
23. Історія держави і права України. У 2 т. – К.: "Ін Юре", 2000. – Т. 2 – С. 201.
24. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа,

Надійшла до редколегії 15.09.2004 р.